

УДК 930(4+7):929Каразін
DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269749

О. І. Вовк

ORCID: 0000-0002-1991-4385

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

O. Vovk

V. N. Karazin Kharkiv National University

**ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ КАРАЗИНА
У ПРАЦЯХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ТА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ**

*The Figure of Vasyl' Karazin in the Writings
of West European and North American Researchers*

Статтю присвячено вивченню західноєвропейських і північноамериканських публікацій, у яких розкриваються різні аспекти біографії й доробку Василя Назаровича Каразіна (1773–1842 рр.), котрі раніше не проаналізували українські дослідники. Гіпотеза дослідження полягає в тому, що масштаб його діяльності та здобутків не обмежувався кордонами України або Російської імперії, новаторські ідеї були глобальними, тож здобули славу й були гідно оцінені не лише в нашій державі, а й за кордоном.

Ключові слова: В. Н. Каразін, біографія, образ, країни Західної Європи та Північної Америки.

This paper investigates the publications of researchers from West European and North American countries that describe different aspects of the biography and creative heritage of Vasyl' Nazarovych Karazin (1773–1842). He was a prominent person in Ukrainian history at the end of the 18th — the first half of the 19th centuries and was known for his contribution to education, and science, as well as for being an inventor and innovator.

These and other aspects of V. N. Karazin's activity were extensively highlighted in Ukrainian and foreign historical literature in the period from the mid of 19th to the early 21st century. Ukrainian historiography regarding the figure of V. N. Karazin is relatively well-studied, whereas the set of foreign texts in which V. N. Karazin's life and activity were described, is highly under-researched within Ukrainian historical science.

The authors of the given article made an attempt to fill in this gap in Ukrainian historical science. Articles, books, and encyclopedic papers that had been published from 1866 to 2019 in the United Kingdom, Canada, USA, Netherlands, Sweden, Czech Republic and were written by famous Slavists and historians of science and technique have become a source base for the given paper.

The authors used both special-historical methods as well as a complex of general scientific approaches, in particular, the analysis of the visual content. The authors demonstrated that the foreign publications described all the key aspects of V. N. Karazin's biography, such as his role in reforming the University education system in the Russian Empire, his foreign policy proposals, and his activity as a scientist. It is noted that the authors of all these materials thoroughly described all the aspects of V. N. Karazin's professional life. The authors of these texts admitted the immense contribution of V. N. Karazin as a founder of one of the oldest Ukrainian Universities in Kharkiv, and as one of the forerunners of a Pan-Slavic idea in the Russian Empire, as well as a scholar who enriched meteorology and chemistry with new ideas and inventions.

The authors of this paper conclude that V. N. Karazin's works were appreciated by reputable representatives of the largest intellectual centers. This enables claiming that the figure of V. N. Karazin gained worldwide recognition not only in Ukraine but abroad.

Keywords: V. N. Karazin, biography, image, West European and North American countries.

Вступ. Василь Назарович Каразін (1773–1842) вважається однією з найпомітніших фігур вітчизняної історії кінця XVIII — першої половини XIX ст. Постановою Верховної Ради України 250-річчя від дня народження В. Н. Каразіна, який припадає на лютий 2023 р., внесено до переліку пам'ятних дат, що мають бути відзначені на державному рівні з метою консолідації та формування історичної свідомості українського народу, збереження національної пам'яті¹. Цьому знаому громадському діячу, організатору освіти й науки, досліднику-новатору присвячено понад 600 публікацій в Україні, країнах близького та далекого зарубіжжя (Вовк, О. І. 2016, с. 48). При цьому рівень вивченості масиву іноземних книг і статей з цієї тематики набагато менший порівняно з вітчизняними, що спричинене складністю доступу до книгосховищ, де вони зберігаються, наявністю мовних бар'єрів та іншими об'єктивними й суб'єктивними чинниками.

Між тим, на нашу думку, вивчення закордонних джерел, котрі безпосередньо присвячені В. Н. Каразіну або містять інформацію про нього, є одним з важливих завдань сьогодення, адже воно дає змогу зрозуміти, що знають мешканці інших держав про Україну, її культуру та видатних діячів, як вони інтерпретують події нашої історії. Аналізуючи історіографічні образи, які вони сконструювали (не лише закріплені в академічній літературі та усталені в масовій свідомості, але й ті, які ще формуються), дослідники отримують розуміння того, які усталені погляди вони потенційно можуть роз-

¹ Постанова Верховної Ради України № 1982-IX від 17 грудня 2021 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках». URL: <http://surl.li/etxfg>

винути чи скорегувати за допомогою цих іноземних публікацій. Так само в результаті можуть бути заповнені виявлені тематичні лакуни, що збільшить поінформованість закордонних фахівців. У підсумку це сприятиме подальшому вибудовуванню позитивного іміджу України та зміцненню її суб'єктності на міжнародній арені, вписуванню її історії до загальноєвропейського та світового контексту.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що масштаб діяльності та здобутків В. Н. Каразіна не обмежувався кордонами України або Російської імперії. В цій розвідці спробуємо довести, що новаторські ідеї, цього українського вченого були глобальні, тож здобули славу й були гідно оцінені не лише в нашій державі, а й за кордоном.

На початку XXI ст. вже було зроблено спроби дослідити специфіку репрезентації постаті В. Н. Каразіна в історіографії країн Західної Європи та Північної Америки (Вовк, О. І. 2015; Вовк, О. І. 2016, с. 228–246). Водночас ця тема не є вичерпаною. З одного боку, за кілька років, що минули з моменту останньої такої публікації, вийшла друком низка нових розвідок іноземних істориків. З іншого боку, робота авторки даної статті з фондами Австрійської національної бібліотеки (м. Відень), Національної бібліотеки Болгарії імені Святих Кирила і Мефодія (м. Софія), Наукової бібліотеки Університету Лоранда Етвоща (м. Будапешт, Угорщина), онлайн колекціями Національної бібліотеки Чеської Республіки (м. Прага) та інших книгосховищ відчутно розширила перелік тематичної закордонної бібліографії, яка потребує систематизації й узагальнення.

Джерельною базою дослідження є наукові публікації (статті в періодичних часописах, монографії, статті в науково-довідкових виданнях), які виходили друком з 1866 р. по 2019 р. у Великій Британії, Канаді, Нідерландах, США, Швеції, Чехії (коли вона входила до складу Австрійської та пізніше — Австро-Угорської імперії) та в яких висвітлюються різні аспекти біографії й доробку В. Н. Каразіна. Розглядалися як спеціальні каразінознавчі публікації (тобто такі, що безпосередньо стосуються вивчення життя, творчості та громадської діяльності В. Н. Каразіна), так і праці іншої тематичної спрямованості, в яких ім'я цього діяча згадувалось у ширшому контексті висвітлення різних аспектів історії Російської імперії кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Мета статті полягає в узагальненні та оцінці інформації, наведеної в закордонних публікаціях, де спеціально чи побіжно висвітлюється життєпис і доробок В. Н. Каразіна, які раніше не ставали предметом дослідження українських науковців. Для реалізації мети та верифікації авторської гіпотези сформульовано такі завдання: з'ясувати авторську належність досліджуваних публікацій, показати роль цих авторів в історії науки тих країн, які вони репрезентують; проаналізувати, які аспекти біографії В. Н. Кара-

зіна висвітлили західноєвропейські та північноамериканські дослідники; визначити, яке місце відводять закордонні автори доробку В. Н. Каразіна в загальноукраїнському та світовому масштабах.

У даному разі під закордонними будемо розуміти ті публікації представників західноєвропейських і північноамериканських країн, оприлюднені у відповідних журналах або видавництвах. Натомість не будуть враховуватися іноземні публікації штатних працівників українських інституцій (Abaschnik, W. 2003; Vovk, O. 2020), адже методологічно та ідейно вони належать до української історіографії. Також за межі статті винесено публікації представників емігрантських кіл, які створюють окремий і самобутній пласт інформації.

В основі дослідження принципи історизму та системності. Їх стало можливо дотриматися завдяки застосуванню комплексу загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Зокрема, історико-генетичний метод дав змогу простежити еволюцію поглядів закордонних авторів на постать В. Н. Каразіна. За допомогою історико-типологічного методу було систематизовано наявний корпус джерел, що уможливило їх подальше дослідження. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставити підходи до висвітлення доробку В. Н. Каразіна в публікаціях дослідників з країн Західної Європи та Північної Америки з візією інших істориків, насамперед українських.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження, проведені в попередні роки (Вовк, О. І. 2015, с. 10), показали, що чимало західних авторів насамперед знає В. Н. Каразіна як громадського діяча, наближеного до російського імператора Олександра I на початку його правління. Відповідно, згадки про нього досить часто можна знайти у монографіях, присвячених різним аспектам історії Російської імперії кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Так, 1957 р. американський історик М. Раєв у монографії «Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)» («Михайло Сперанський. Державний діяч імперської Росії (1772–1839)»), описуючи коло найближчого спілкування М. М. Сперанського в перші роки його державної кар'єри, згадує і В. Н. Каразіна (Raeff, M. 1957, с. 20). Як пише дослідник, між М. М. Сперанським і В. Н. Каразіним склалися теплі та приязні відносини, які, втім, виявилися нетривалими через швидку відставку останнього. Історик припускає, що В. Н. Каразін допоміг М. М. Сперанському налагодити контакти з представниками німецької класичної філософії, які на початку XIX ст. викладали в Харківському університеті (очевидно, йдеться про Й.-Б. Шада) (Raeff, M. 1957, с. 23–24).

М. Раєв описав і те, що саме В. Н. Каразін звернув увагу молодого імператора Олександра I на талановитого молодого чиновника М. М. Сперанського, що сприяло просуванню останнього кар'єрними сходами (Raeff, M.

1957, с. 24). Щоправда, не зовсім зрозуміло, як це співвідноситься з тезою самого М. Раєва про те, що В. Н. Каразін, будучи «мрійливим та ентузіастичним кореспондентом і “другом” Олександра І» (Raeff, М. 1957, с. 23), сам себе бачив «Маркізом Поза» при імператорі, однак насправді ніколи не відігравав такої ролі. Набагато поширенішою є думка, з якою погоджуємось і ми, про те, що після воцаріння Олександра І. В. Н. Каразін справді ненадовго став однією з найближчих до імператора осіб, однак дуже скоро через інтриги недоброзичливців та власну необережність втратив монаршу прихильність. Водночас у численних листах, записках і статтях В. Н. Каразіна немає згадок про те, що він сам ототожнював себе з названим героєм опери Дж. Верді «Дон Карлос» (Багалей, Д. И. 1910). У літературі таке порівняння вперше трапляється 1862 р. в статті О. І. Герцена, причому воно вкладене в уста обер-прокурора Найсвятішого владного синоду князя О. М. Голіцина під час його розмови з міністром внутрішніх справ графом В. П. Кочубеєм (Герцен, А. И. 2015, с. 16).

Отже, характеристики, якими М. Раєв наділив В. Н. Каразіна, не завжди видаються обґрунтованими. Іноді вони містять і фактологічні помилки: наприклад, В. Н. Каразін ніколи не був попечителем Харківського університету або великим землевласником, як про це написав американський історик (Raeff, М. 1957, с. 23–24). Однак загалом варто визнати, що погляд, який запропонував М. Раєв, є цікавим та оригінальним.

1988 р. історик зі США Дж. Флінн виступив з монографією «The University Reform of Tsar Alexander I. 1802–1805» («Університетська реформа царя Олександра І. 1802–1805»), в якій уточнив і узагальнив результати попередніх напрацювань з цієї теми (Див., наприклад: Flynn, J. T. 1969). Автор монографії досить детально та обґрунтовано описав важливу роль В. Н. Каразіна у виборі Харкова як університетського міста. У книзі йдеться про його виступ перед слобідсько-українським дворянством у вересні 1802 р. з палкою промовою про необхідність відкрити університет, ініціювати збір коштів на потреби нового навчального закладу. Дж. Флінн відзначив, що В. Н. Каразін склав проект організаційної структури майбутнього університету, причому не пішов за німецькими взірцями, а розробив власний оригінальний план (Flynn, J. T. 1988, с. 47–48).

Водночас не можемо погодитися з тим, як Дж. Флінн описав причини відставки В. Н. Каразіна від університетських справ. Автор монографії вказав, що новаторські пропозиції В. Н. Каразіна пішли урозріз з планами Міністерства народної освіти, тому, коли він повернувся з Харкова до столиці, перед ним виявилися зачиненими всі двері. Історик зазначив, що в січні 1803 р., коли призначили першого попечителя Харківського навчального округу графа С. Потоцького, ім'я В. Н. Каразіна вже відсутнє в офіційній документації з університетського питання (Flynn, J. T. 1988, с. 48).

Між тим, відомо, що в лютому 1803 р. розпочали розробляти майбутній університетський Статут, спільний для всіх університетів Російської імперії, причому за основу взяли саме проект В. Н. Каразіна. Він не взяв особистої участі в цій роботі через те, що був щільно задіяний у підготовці до відкриття Харківського університету (Грачева, Ю. Е. 2012, с. 67). У відставку В. Н. Каразін вийшов аж через півтора роки, в серпні 1804 р., а офіційним приводом для цього стало звинувачення його в нераціональному розпорядженні виданими на університет коштами, витраченими на запрошення закордонних ремісників і придбання колекції художніх творів (вона стала першою в Україні мистецькою колекцією, яка належала державній установі, й стала основою створення сучасного Харківського художнього музею) (Болебрух, А. Г. & Куделко, С. М. & Хрідочкін, А. В. 2005, с. 147).

Увагу закордонних дослідників привертала й ініціативи В. Н. Каразіна, які стосувалися зовнішньої політики Російської імперії. Зокрема йдеться про епізод 1804 р., коли він прагнув після відставки поновити свої позиції на політичній арені. В. Н. Каразін підготував проект допомоги Сербії, де тоді спалахнуло антиосманське повстання. Роздуми він виклав у записці до міністра зовнішніх справ А. Чарторийського, через якого фактично звернувся до імператора Олександра І. У цьому зверненні В. Н. Каразін запропонував створити «Царство словен» — конституційну монархію, яка б стала союзником Росії на Балканському півострові. Сам він був готовий взяти на себе роль парламентаря, який би під виглядом мандрівника проникнув на територію Османської імперії й організував переговори (Багалеї, Д. І. 1910, с. 33–51).

Хоча цю ініціативу В. Н. Каразіна відхилили, деякі його пропозиції незабаром знайшли застосування в російській дипломатичній практиці (Страшнюк, С. Ю. 2015, с. 244). Не залишилася вона непоміченою й у зарубіжній історіографії російського панславізму. 1878 р. чеський славист, доктор слов'янської філології, професор Й. Первольф виступив зі статтею «Východní otázka — otázka slovanská» («Східне питання — слов'янське питання»), в якій розглянув історію боротьби слов'янських народів за незалежність і перспективи їх наднаціонального об'єднання. Дослідник навів розлогу цитату з записки В. Н. Каразіна до А. Чарторийського, додаючи, що йому невідомо, як адресат розпорядився цією інформацією (Perwolf, J. 1878, с. 421–422).

Цей самий документ привернув увагу ще одного чеського науковця З. В. Тоболки — історика, одного з фундаторів чеської бібліотечної науки. Перший розділ його монографії «Slovansky Sjezd v Praze Roku 1848» («Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р.») присвячено розвитку слов'янської думки Нового часу. На думку автора книги, ідеї щодо «слов'янського питання», які висувались у Російській імперії наприкінці XVIII — на початку XIX ст., відчутно впливали на європейське інтелектуальне середовище,

а Олександр I в очах представників багатьох слов'янських народів поставав як захисник і визволитель. На думку З. В. Тоболки, це цілком відповідало інтересам російського імператора, який прагнув побудувати «універсальну монархію» і використовував прихильність слов'янських народів для зміцнення могутності своєї держави. Описуючи ідею В. Н. Каразіна про допомогу сербам, історик указав, що той був не єдиним у своїх роздумах: уже 1807 р. аналогічні думки висловили В. Б. Бронеvський і П. В. Чичагов (Tobolka, Z. V. 1901, с. 32–33).

1956 р. вийшла друком монографія американського історика, професора Вісконсинського університету М. Б. Петровіча «The Emergence of Russian Pan Slavism» («Виникнення російського панславізму»). Перший її розділ присвячено панславістським ідеям, висуненим до 1856 р. Автор книги вказав, що з приходом до влади Олександра I у Російській імперії посилювався інтерес до балканських слов'ян. У цьому контексті він процитував згадану записку В. Н. Каразіна — «філантропа, який став відомий як письменник і особливо — як засновник Харківського університету» (Petrovich, M. V. 1956, с. 12), вказуючи, що цей примітний документ став одним з перших скромних кроків в історії раннього російського панславізму.

Вийшовши у відставку 1804 р., В. Н. Каразін спрямував активність на реорганізацію управління власним маєтком і природничо-наукові дослідження. Умови проживання спонукали його звернути особливу увагу на сільське господарство та пов'язані з ним галузі (метеорологію, лісівництво, хімію тощо). В цій царині він досяг неабияких успіхів, висунувши низку новаторських ідей і пропозицій (Див., напр.: Болебрух, А. Г. & Куделко, С. М. & Хрідочкін, А. В. 2005, с. 120–127 та ін.).

Результати науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна проаналізувала низка закордонних фахівців. Наприклад, ще 1866 р. відомий чеський статистик Й. Ербен, який тоді викладав кілька дисциплін природничо-наукового циклу в Празькій політехніці, опублікував статтю «О podnebí ruske říše vůbec a evropske Rusi zvaště» («Про клімат Російської імперії в цілому та Європейської Росії зокрема»). Автор цієї розвідки вказав, що поодинокі несистематичні спостереження за погодою в Російській імперії велися ще в другій половині XVIII ст., але 1810 р. статський радник В. Н. Каразін «вказав на необхідність систематичного створення метеорологічних станцій по всій імперії і навіть запропонував саму систему» (Erben, J. 1866, с. 241).

Важливість цієї статті обумовлена кількома аспектами. По-перше, вона є найстарішою з-поміж усіх відомих нам закордонних публікацій, де згадувалося б ім'я В. Н. Каразіна (Вовк, О. І. 2016, с. 216). По-друге, в ній уперше вказано на В. Н. Каразіна як на одного з першопрохідців у метеорології в Російській імперії. Причому це зроблено на чверть століття раніше, ніж

у самій Російській імперії, де згадки про цей аспект діяльності В. Н. Каразіна почали з'являтися лише на початку 1890-х рр. (Вовк, О. І. 2016, с. 104).

Можна припустити кілька причин цієї «розсинхронізації». З одного боку, до 1860-х рр. ім'я В. Н. Каразіна взагалі майже не згадували на сторінках російських друкованих видань, що було пов'язано насамперед з його специфічною репутацією баламута й бунтівника, непередбачуваної, а від того небезпечної особистості. Ця репутація склалась у найвищих державних колах і впливала на ставлення ширших верств суспільства (Вовк, О. І. 2016, с. 137). Піддані інших держав були вільні від таких стереотипів і могли гідно оцінити наукову й практичну цінність ідей В. Н. Каразіна, абстрагуючись від особистих якостей автора. З іншого боку, обізнаність закордонних дослідників середини XIX ст. з науковим доробком В. Н. Каразіна може свідчити, що свого часу він ділився результатами власних напрацювань з іноземними колегами. Тим більше, що цей історичний діяч вільно володів німецькою та французькою мовами і все життя підтримував надзвичайно широке коло спілкування й листування.

Ім'я В. Н. Каразіна згадується і в монографії «The Beginning of Canadian Meteorology» («Початок канадської метеорології»), що 1991 р. вийшла з-під пера видатного метеоролога М. К. Томаса, якого колеги напівжартома називали «Містер Кліматологія Канади». Він багато років був генеральним директором Канадського кліматичного центру, головою Комісії з кліматології Світової метеорологічної організації, а після виходу на пенсію почав вивчати історію канадської метеорології (Philips, D. 2018). Один з розділів книги присвячено висвітленню історії розвитку служби погоди в світовому контексті. Зокрема, він описав ситуацію в таких країнах, як Австро-Угорщина, Велика Британія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Росія, США, Франція, де протягом 1850-х — 1870-х рр. було створено відповідні інституції (Thomas, M. K. 1991, с. 101–116). Автор відзначив, що в Російській імперії таку думку ще 1810 р. вперше висловив В. Н. Каразін, хоча реалізували її лише через кілька десятиліть (Thomas, M. K. 1991, с. 111). Дата цієї події найстаріша в названому розділі монографії. Іншими словами, М. К. Томас побіжно визнав світову першість ідеї В. Н. Каразіна про необхідність створити мережу метеорологічних станцій і запровадити систематичні погодні спостереження в загальнодержавному масштабі.

Діяльність та ініціативи В. Н. Каразіна щодо вивчення земної атмосфери описав і сучасний американський дослідник Дж. М. Янг, співробітник Університету Нової Англії. У монографії «The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and His Followers» («Російські космісти. Езотеричний футуризм Миколи Федорова та його послідовників») він присвятив В. Н. Каразіну окремий розділ (Young, G. M. 2012, с. 12–14). Це обумовлюється тим, що ідеї В. Н. Каразіна свого часу надихнули М. Ф. Федорова

на роздуми про те, що метеорологічні дослідження та проблеми атмосферної регуляції можна використовувати з військовою метою, але їх потрібно переорієнтувати на вирішення мирних цілей. Російський філософ виклав ці думки в статті, яка відкрила цикл його публікацій, присвячених роззброєнню (Вовк, О. І. 2016, с. 104–106).

Увагу закордонних істориків науки привертала й інші напрями науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна. Наприклад, 1979 р. вийшла монографія «Man-Made Gemstones» («Штучне коштовне каміння») Д. Елвелла — наукового співробітника Центру матеріалознавства Стенфордського університету в США. У розділі, присвяченому проблемі синтезу штучних алмазів, автор написав, що перший у світі серйозний експеримент у цьому напрямку провів 1823 р. В. Н. Каразін (Elwell, D. 1979, с. 73). Фактично цим було започатковано серію експериментальних робіт учених усього світу, успішно реалізованих уже в першій половині ХХ ст.

Як бачимо, постать В. Н. Каразіна потрапляла до поля зору західноєвропейських та північноамериканських дослідників з середини ХІХ ст. і до початку ХХІ ст. Окрім того, відомості про його життя та діяльність було опубліковано не тільки в монографіях та статтях у наукових часописах, розрахованих передусім на фахівців з тієї чи іншої проблематики, але й у довідково-енциклопедичних виданнях, чия аудиторія набагато ширша. Серед них, наприклад: «Ottův slovník naučný: illustrovaná encyclopaedie obecných vědomostí» («Науковий словник Отто: ілюстрована енциклопедія загальних знань») — найбільша універсальна енциклопедія, видана чеською мовою (Sasinek, F. V. 1898, с. 1021–1022); «Nordisk Familjebok» («Скандинавська сімейна книга»), друге видання — найбільша універсальна енциклопедія, видана шведською мовою (Jensen, A. 1910, с. 909–910). Варто згадати й статтю в «The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History» («Модерній енциклопедії російської та радянської історії») (Bozievic, J. 1980, с. 16–22).

Статті про В. Н. Каразіна в названих універсальних і галузевих енциклопедичних виданнях написали непересічні автори. Зокрема, це Ф. В. Сасінек — відомий словацький історик другої половини ХІХ ст., член-кореспондент Чеського королівського наукового товариства; А. Йенсен — провідний шведський славіст, член Шведської королівської академії наук; Й. Божевич — професор Університету Мері Вашингтон у США, фахівець із балканістики та слов'янських студій.

У закордонних енциклопедичних статтях кінця ХІХ — початку ХХ ст. В. Н. Каразін постає передусім як просвітник, який «сприяв створенню Міністерства освіти, в якому займав прекрасне становище, створив правила народної освіти, університетські й академічні статuti, заснував особливий орган міністерства “Ежемесячные сочинения об успехах народного просвещения”» (Sasinek, F. V. 1898, с. 1021), а також «заснував Харківський універ-

ситет і брав активну участь у загальній реформаторській роботі» (Jensen, A. 1910, с. 909). Також зазначається, що Харківський університет «обрав його своїм почесним членом 1811 р. і зараз збирається відкрити йому пам'ятник» (Sasinek, F. V. 1898, с. 1021). Зовнішньополітичні ініціативи та природничо-наукові досліді В. Н. Каразіна теж згадуються в названих статтях, але описані дуже стисло. Таке бачення постаті В. Н. Каразіна загалом збігається з його образом, сконструйованим у цей період в енциклопедіях Російської імперії (Вовк, О. І. 2013, с. 157).

В зарубіжній енциклопедистиці останньої чверті ХХ ст. освітянським та природодослідницьким ініціативам В. Н. Каразіна також відводиться місце, однак більше уваги приділяється його громадсько-політичній діяльності. Такий вектор певною мірою відповідає тематиці, навколо якої тоді вибудовувалася розповідь про В. Н. Каразіна в радянських енциклопедіях всесоюзного масштабу — однак у них цей діяч виступав насамперед як ліберал-реформатор, критик самодержавства (Вовк, О. І. 2013, с. 157). Натомість Й. Божевич зупинився й на зовнішньополітичних проектах В. Н. Каразіна 1804–1809 рр. Автор зауважив, що політичні ідеї В. Н. Каразіна не були позбавлені рації, однак вбачав у них радше засіб повернути втрачену довіру в найвищих державних колах, «результат розважливого марнославства заради особистого тріумфу» (Bozievic, J. 1980, с. 21). Як зазначив Й. Божевич, упередженість щодо особистості В. Н. Каразіна позначалася на ставленні не лише до його суспільно-політичних проектів, а й до освітянських та наукових ініціатив, що робило їх в очах тогочасного суспільства «нереалістичними і нерозумними» (Bozievic, J. 1980, с. 21).

Варто зауважити, що до останньої третини ХХ ст. у публікаціях іноземних дослідників можна зустріти лише одиничні маркери належності В. Н. Каразіна до України та її культури: іноді його називали українським землевласником (Raeff, M. 1957, с. 23), іноді навіть — «легковажним українцем»: так було описано його стрімкий злет і падіння в перші роки правління Олександра I (Lang, D. M. 1959, с. 254). Стаття Й. Божевича примітна тим, що в ній вперше з-поміж інших закордонних публікацій чітко артикулюється українськість В. Н. Каразіна. Він зазначив, що за материнською лінією В. Н. Каразін походив з козацького роду Ковалевських, що дає підстави вважати його українцем (Bozievic, J. 1980, с. 16). В. Н. Каразіна показано як авторитетного представника українського дворянського співтовариства, яке підтримало його в заснуванні Харківського університету (Bozievic, J. 1980, с. 18) та вже після відставки забезпечувало цінними відомостями, що ставали в нагоді під час розробки суспільно-політичних пропозицій (Bozievic, J. 1980, с. 19). Згадується й те, що В. Н. Каразіна називали «українським Ломоносовим» (Bozievic, J. 1980, с. 16). Як видно з наведеного наприкінці його статті списку літератури, автор простудію-

вав не лише «класичні» каразінознавчі публікації XIX — початку XX ст., а й праці сучасних йому дослідників, зокрема українських (як материкових, так і діаспорних). На нашу думку, це безпосередньо вплинуло на його візію та специфіку викладу матеріалу.

Отже, до початку XXI ст. західноєвропейські й північноамериканські дослідники встигли накопичити достатньо фактичного та історіографічного матеріалу, пов'язаного з історією життя В. Н. Каразіна. Закономірно це відкрило можливість для переходу від конкретних проблемних до загальних праць з цієї тематики.

2015 р. було опубліковано статтю сучасного британського історика П. О'Меара «“The Opinion of One Ukrainian Landowner”: V. N. Karazin, Alexander I, and Changing Russia» («“Думка одного українського поміщика”: В. Н. Каразін, Олександр I та Росія, що змінюється») (О'Меара, Р. 2015). Ця стаття стала певною мірою знаковою, адже остання доти закордонна публікація в науковій періодиці, спеціально присвячена В. Н. Каразину, вийшла друком ще 1969 р. (Flynn, J. T. 1969). Привертає увагу, що автор спирався не лише на опубліковані праці українських, російських, американських каразінознавців (щоправда, лише ті, що побачили світ до кінця XX ст.), але й залучав неопубліковані архівні документи, зокрема з фондів Державного архіву Російської Федерації (м. Москва).

У статті П. О'Меара охарактеризував В. Н. Каразіна як розумного й енергійного захисника суспільного добробуту олександрівської епохи, який багато зробив для реформування освіти та наголошував, що освіта має бути доступна для всіх незалежно від класу, статі й віку. Як зазначив автор, «для свого часу такі погляди були новими й оригінальними, як і кампанія Каразіна за заснування університету для України в Харкові» (О'Меара, Р. 2015, с. 317). Також В. Н. Каразін показаний людиною з гострим розумом, що дав їй змогу ще на початку XIX ст. досліджувати альтернативні джерела енергії і глобального потепління, набагато випередивши свій час; автора складних ідей про зміни російського суспільства й загальновигідне реформування політичних інститутів.

Як справедливо зазначив дослідник, відкритість В. Н. Каразіна, його недосвідченість у придворних хитросплетіннях, нестриманість у словах зрештою поставили хрест на його кар'єрі, яка мала блискучий початок. При цьому, на думку британського історика, В. Н. Каразін до смерті ідентифікував себе з імператорським двором, хоч і змушений був більшу частину життя провести у провінції (О'Меара, Р. 2015, с. 331–332).

Аналогічні погляди професор П. О'Меара висловив і в монографії «Russian Nobility in the Age of Alexander I» («Російське дворянство в епоху Олександра I»), в якій В. Н. Каразину відведено помітну роль (О'Меара, Р. 2019). На нашу думку, такий погляд є досить обґрунтованим, і переважно він

збігається з тим баченням особистості В. Н. Каразіна, що на даний момент сформувалося в українській та російській історіографіях — тобто тих, де масив каразінознавчих праць найбагатший як кількісно, так і якісно (Вовк, О. І. 2016, с. 247–251).

Висновки. Отже, наші нові знахідки в іноземних бібліотеках, а також закордонні публікації останніх років демонструють, що історію життя та діяльності знаного українського громадського діяча й природознавця В. Н. Каразіна в країнах Західної Європи та Північної Америки висвітлювали провідні вчені-славісти, а також знані й авторитетні історики науки і техніки.

Проаналізовані публікації демонструють, що до поля зору цих дослідників потрапили фактично всі ключові аспекти біографії В. Н. Каразіна, а саме його роль у реформуванні системи управління Російською імперією, зокрема в освіті; зовнішньополітичні ініціативи, насамперед ті, що стосувалися балканських слов'ян; науково-дослідницька діяльність у природознавстві. Водночас впадає в око, що тривалий час у працях іноземних дослідників фактично не було маркерів, які позначали б належність В. Н. Каразіна до української культури. Ситуація почала потроху змінюватися менш ніж півстоліття тому.

Автори практично всіх проаналізованих публікацій незалежно один від одного визнають пріоритет і новаторство ідей та дій В. Н. Каразіна в усіх основних сферах його діяльності: як засновника Харківського університету — одного з найстаріших в Україні; діяча, що вперше в Російській імперії артикулював можливість створення міжнаціональної слов'янської держави на Балканах, зробивши тим самим внесок у розвиток ідей панславізму; вченого-природознавця, який вперше у світі спробував синтезувати штучні алмази і висунув ідею про те, що слід створити широку мережу метеостанцій, передбачивши важливість цих напрямків діяльності для подальшого розвитку людства.

На нашу думку, наведені факти свідчать, що доробок В. Н. Каразіна здобув визнання в найбільших інтелектуальних осередках і Старого, і Нового Світу, тому гіпотезу дослідження можна вважати повністю підтвердженою. Згадаємо також вислів одного з сучасників В. Н. Каразіна — М. О. Мельгунова, який назвав його «всесвітньою людиною» (Цит. За: Данилевский, Г. П. 1866, с. 109). Тепер подібний епітет видається не просто мовленнєвим зворотом, а констатацією факту.

Всі названі обставини додатково актуалізують необхідність у подальшому вивченні творчої спадщини В. Н. Каразіна як видатного діяча української історії, виразнішому артикулюванні значення його діяльності в розвитку української культури й популяризації цих відомостей у нашій країні та за кордоном, зокрема серед масової аудиторії.

- Багалей, Д. И. 1910. *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина*. Харьков.
- Болебрух, А. Г. & Куделко, С. М. & Хрідочкін, А. В. 2005. *Василь Назарович Каразін (1773–1842)*. Харків.
- Вовк, О. І. 2013. Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця XIX — початку ХХІ ст. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 12. С. 144–159.
- Вовк, О. І. 2016. *Постать Василя Каразіна в історіографії*. Харків.
- Вовк, О. І. 2015. Репрезентація постаті В. Н. Каразіна в історіографії країн Європи та Північної Америки. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Sv. 1. V. 2. S. 7–13.
- Герцен, А. И. 2015. Император Александр I и В. Н. Каразин. *В. Н. Каразин. Диалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 15–26.
- Грачева, Ю. Е. 2012. «Позвольте мне быть полезным!». *Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в.* Москва.
- Данилевский, Г. П. 1866. *Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. Харьков.
- Страшнюк, С. Ю. 2015. Василь Каразін та Перше сербське повстання 1804–1813 рр. *В. Н. Каразин. Диалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 237–247.
- Abaschnik, W. 2003. Das Konzept des geschlossenen Handelsstaates Fichtes in der Rezeption von Vassilij Nasarovic Karasin. *Fichte-Studien*. Bd. 24. S. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.5840/fichte20032478>.
- Bozievic, J. 1980. Karazin Vasilij Nazarevich. *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol. 16. Academic International Press. P. 16–22.
- Elwell, D. 1979. *Man-Made Gemstones*. New York; Chichester; Brisbane; Toronto.
- Erben, J. 1866. O podnebi ruske říše vůbec a evropske Rusi zvaště. *Živa. Časopis přírodnický*. Sv. IV. S. 241–290.
- Flynn, J. T. 1988. *The University Reform of Tsar Alexander I. 1802–1805*. Washington, D. C.
- Flynn, J. T. 1969, V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University. *Slavic Review*. Vol. 28. № 2 (Jun.). P. 209–220.
- Sasinek, F. V. 1898. Karazin Vasilij Nazarovič. *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Sv. 13: Jana — Kartas. Praha: Vydavatel a Nakladatel J. Otto. S. 1021–1022.
- Jensen, A. 1910. Karazin Vasilij Nazarovitj. *Nordisk Familjebok: 2 upplagan*. T. 13: Johan–Kikare. Stockholm: Nordisk familjeboks tryckeri. P. 909–910.
- Lang, D. M. 1959. *The First Russian Radical: Alexander Radishchev*. London.
- O’Meara, P. 2019. *Russian Nobility in the Age of Alexander I*. London.
- O’Meara, P. 2015. «The Opinion of One Ukrainian Landowner»: V. N. Karazin, Alexander I, and Changing Russia. *Word and Image in Russian History. Essays in Honor of Gary Marker*. Boston: Academic Studies Press. P. 315–335.
- Perwolf, J. 1878. Východní otázka — otázka slovanská. *Osvěta: listy pro rozhled v umění, vědě a politice*. Sv. 8. V. 6. 419–432.
- Petrovich, M. B. 1956. *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*. New York.
- Philips, D. 2018. The Passing of Morley Thomas 1918–2018. *Bulletin of the Canadian Meteorological and Oceanographic Society*. August 7. [Online]. Available at: <http://surl.li/etxfp>
- Raef, M. 1957. *Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)*. The Hague.
- Thomas, M. K. 1991. *The Beginning of Canadian Meteorology*. Toronto.
- Tobolka, Z. V. 1901. *Slovansky Sjezd v Praze Roku 1848*. Praha.

Vovk, O. 2020. «The Contemporaries' Opinions of Him Are So Varied...»: The Personality of Vasyl' Karazin (1773–1842) As Seen By the People Who Knew Him. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Sv. 6, V. 2. 5–16. DOI: 10.46340/ephd.2020.6.2.

Young, G. M. 2012. *The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and His Followers*. New York.

Bagaley, D. I. 1910. *Sochineniya, pisma i bumagi V. N. Karazina [Works, Letters and Papers of V. N. Karazin]*. Kharkiv. [in Russian]

Bolebrukh, A. G. & Kudelko, S. M. & Khridochkin, A. V. 2005. *Vasyl' Nazarovykh Karazin (1773–1842)*. Kharkiv. [in Ukrainian]

Vovk, O. I. 2013. Obrazy V. N. Karazina na storinkakh entsyklopedychnykh vydan kintsia XIX — pochatku XXI st. [The Images of Vasyl' Karazin on the Pages of Encyclopedias of the Late XIX — Early XXI Cent.]. *Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk*. Vyp. 12. S. 144–159. [in Ukrainian]

Vovk, O. I. 2016. *Postat' Vasy'lya Karazina v istoriografii [The Figure of Vasyl' Karazin in Historiography]*. Kharkiv. [in Ukrainian]

Vovk, O. I. 2015. Reprezentaciya postati V. N. Karazina v istoriografii krayin Yevropy ta Pivnichnoyi Ameryky [Representation of Vasyl' Karazin's Image in the European and North American Historiography]. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Sv. 1. V. 2. S. 7–13. [in Ukrainian]

Herzen, A. I. 2015. Imperator Aleksandr I i V. N. Karazin [The Emperor Alexander I and V. N. Karazin]. *V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. S. 15–26. [in Russian]

Gracheva, Yu. E. 2012. «Pozvolte mne byit poleznyim!». *Vasiliiy Nazarovich Karazin na gosudarstvennoy sluzhbe i v obschestvennoy zhizni Rossii pervoy treti XIX v. [«Let Me Be Useful!». Vasyl' Karazin in the Civil Service and Public Life in Russia the First Third of the 19th Century]*. Moskva. [in Russian]

Danilevskiy, G. P. 1866. *Ukrainskaya starina. Materialy dlya istorii ukrainskoy literatury i narodnogo obrazovaniya [Ukrainian Antiquity. Materials for the History of Ukrainian Literature and Public Education]*. Kharkiv. [in Russian]

Strashnyuk, S. Yu. 2015. Vasyl' Karazin ta Pershe serbs'ke povstannya 1804–1813 rr. [Vasyl' Karazin and The First Serbian Uprising 1804–1813]. *V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. S. 237–247. [in Ukrainian]

Abaschnik, W. 2003. Das Konzept des geschlossenen Handelsstaates Fichtes in der Rezeption von Vassilij Nasarovic Karasin [The Concept of Fichte's Unified Trading State in the Reception of Vasyl' Nazarovykh Karazin]. *Fichte-Studien*. Bd. 24. S. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.5840/fichte20032478>. [in German]

Bozievic, J. 1980. Karazin Vasilii Nazarevich [Karazin Vasyl' Nazarovykh]. *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol. 16. Academic International Press. P. 16–22.

Elwell, D. 1979. *Man-Made Gemstones*. New York; Chichester; Brisbane; Toronto.

Erben, J. 1866. O podnebi ruske říše vůbec a evropske Rusi zvaště [About the Climate of the Russian Empire in General and European Russia in Particular]. *Živa. Časopis přírodnický*. Sv. IV. S. 241–290. [in Czech]

Flynn, J. T. 1988. *The University Reform of Tsar Alexander I. 1802–1805*. Washington, D. C.

Flynn, J. T. 1969, V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University. *Slavic Review*. Vol. 28. № 2 (Jun.). P. 209–220.

Sasinek, F. V. 1898. Karazin Vasilij Nazarovič [Karazin Vasyl' Nazarovych]. *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyclopaedie obecných vědomostí*. Sv. 13: Jana — Kartas. Praha: Vydavatel a Nakladatel J. Otto. S. 1021–1022. [in Czech]

Jensen, A. 1910. Karazin Vasilij Nazarovitj [Karazin Vasyl' Nazarovych]. *Nordisk Familjebok: 2 upplagan*. T. 13: Johan — Kikare. Stockholm: Nordisk familjeboks tryckeri. S. 909–910. [in Swedish]

Lang, D. M. 1959. *The First Russian Radical: Alexander Radishchev*. London.

O'Meara, P. 2019. *Russian Nobility in the Age of Alexander I*. London.

O'Meara, P. 2015. «The Opinion of One Ukrainian Landowner»: V. N. Karazin, Alexander I, and Changing Russia. *Word and Image in Russian History. Essays in Honor of Gary Marker*. Boston: Academic Studies Press. P. 315–335.

Perwolf, J. 1878. Vychodni otázka — otázka slovanská [Eastern Question is Slavic Question]. *Osvěta: listy pro rozhled v umění, vědě a politice*. Sv. 8. V. 6. S. 419–432. [in Czech]

Petrovich, M. B. 1956. *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*. New York.

Philips, D. 2018. The Passing of Morley Thomas 1918–2018. *Bulletin of the Canadian Meteorological and Oceanographic Society*. August 7. [Online]. Available at: <http://surl.li/etxftp>

Raeff, M. 1957. *Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)*. The Hague.

Thomas, M. K. 1991. *The Beginning of Canadian Meteorology*. Toronto.

Tobolka, Z. V. 1901. *Slovansky Sjezd v Praze Roku 1848 [Slavic Congress in Prague in 1848]*. Praha. [in Czech].

Vovk, O. 2020. «The Contemporaries' Opinions of Him Are So Varied...»: The Personality of Vasyl' Karazin (1773–1842) As Seen By the People Who Knew Him. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Sv. 6. V. 2. S. 5–16. DOI: 10.46340/ephd.2020.6.2

Young, G. M. 2012. *The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and His Followers*. New York.